

treba li nam strategija razvoja seoske sredine?

josip defilippis

institut za
jadranske kulture
i melioraciju krša
sveučilišta u splitu,
split,
hrvatska – jugoslavija

U seoskom prostoru odvijaju se (i najavljuju) promjene koje mijenjaju neke osnovne prirodne, fizičke i društvene karakteristike seoske sredine. Sve dalje te će se promjene ubrzavati. Njihova pojava stoga postavlja niz pitanja i dilema vezanih za daljnji razvitak seoske sredine.

Kao osnovno, čini nam se kako je krajnje vrijeme da prihvatimo činjenicu da je seoska sredina specifični segment ukupnog prostora, ukupne privrede i ukupnog razvitka. Kao zapostavljeni segment privrede i društva, selo se razvija spontano, u okviru svojih mogućnosti a pod jakim utjecajem urbanog poimanja sistema vrijednosti. Takav je razvoj pun opasnosti koje prijete devalviranjem niza izvornih (specifičnih-autohtonih) trajnih vrijednosti te sredine. Moramo li i mi, prihvaćajući klišeje razvoja industrijskih zemalja, preživljavati sve njihove poteškoće i krize (društvene, prostorne, ekološke), ili pak, poučeni njihovim iskustvima, moramo osmišljavati jedan drugi (novi) put prostornoga, privrednog i društvenog napretka.

Ako se ne zadovoljavamo samo ulogom promatrača i kroničara promjena i njihovih posljedica, već bismo se željeli i aktivno uključiti u kreiranje nove budućnosti sela i seoske sredine, onda bi i promjene (i najave) koje se tamo zbivaju trebalo kontinuirano pratiti i istraživati. Na temelju tako prikupljenih spoznaja trebalo bi razmišljati i o formuliranju **strategije razvitka seoske sredine** (svojevrsnom **kodeksu ponašanja**) koji bi, kao općedruštveno prihvaćeni dokument, trebao ukazati na probleme, izložiti svoje aktivnosti i mjere koje bi usmjeravale željeni razvoj. Smatramo da seoska sredina svojim vrednotama i ulogom u našem cjelokupnom razvoju tu pažnju zaslužuje.

primljeno listopada 1990.

1. uvod - ekologija i razvoj

—> Snažan interes za ekološku problematiku počinje šezdesetih godina u najrazvijenijim zemljama svijeta, kao reakcija na sve veću zagađenost (ugroženost) čovjekove životne sredine izazvane sve moćnijim industrijskim razvitkom. I u nas se već ranih sedamdesetih pojavljuju početne ekološke inicijative koje postepeno osvajaju sve širu javnost obuhvaćajući sve širi (složeniji) krug problema. I kao što to obično biva kada govorimo o vrlo širokom spektru

problema, onda se i naša razmišljanja rasipaju jednim dijelom prema složenijim a drugim dijelom prema jednostavnijim i lako uočljivim vidovima problema.

Kada ekološku problematiku pojednostavljujemo, onda najčešće govorimo o ugroženosti prirodne okoline, zdrave ljudske okoline, zagađenosti okoline, do krajnjeg reduciranja problema na zagađenost zraka, mora, hrane, svakovrskog otpada i sl. Na ovako reduciranu problematiku javnost je najosjetljivija. Svakodnevno zagađenje zraka koje izaziva poteškoće u disanju, posebno u osjetljivijih skupina stanovništva, razni oblici zagađenosti mora, raznovrsni oblici »sušenja zelenila«, svakovrsni otpad o kojem se doslovno zaplećemo, samo su neki - nasumice izabrani - oblici »zagađivanja« koje većina stanovništva doživljava kao neposredni udar na njegovu osobnu (svakodnevnu) egzistenciju. Nije onda čudno da se postepeno javljaju i sve više šire razni pokreti »zelenih« u kojima, raznim povodima, na razne načine sve veći krug stanovništva izražava svoje negodovanje sa stanjem ugroženosti i formulira svoje zahtjeve za poboljšanjem (očuvanjem) svoje životne okoline.

Kada »ekološku« problematiku pokušavamo promatrati s druge, složenije strane, onda nas razmišljanja navode na analizu i »kritiku« industrijalizacije jer je zapravo ona (tehničko) izvorište većine zagađenja. Idemo li dalje, onda govorimo o »krizi industrijskog društva«, o novom obliku kolonijalnih odnosa koji se očituju u izvozu »prljavih tehnologija« iz razvijenih u nerazvijene sredine ili pak o »kvaliteti življenja« kao jedne univerzalne čovjekove potrebe za kvalitetnijim življenjem. Prema tome, svako daljnje produbljavanje »ekološke problematike« navodi nas u svojoj biti na razmišljanje o razvoju, njegovim ekonomskim i društvenim - pak onda neminovnim i političkim - aspektima.

Što razmišljanja više pojednostavljujemo, to su i rješenja, tako uprošćenih problema jednostavnija. Mi već danas imamo tehničko-tehnološka rješenja i možemo njihovom primjenom otkloniti ili znatno ublažiti čitav niz zagađenja. Stanje i razvitak suvremene tehnologije uvjerava nas da će i sutra daljnji niz danas neriješenih problema biti moguće otkloniti ili kontrolirati. Pitanje je koliko te nove tehnologije stoje, odnosno koliko će primjena tih novih (čistih ili pročišćenih) tehnologija utjecati na cijenu konačnog proizvoda i što će ta nova (povećana) cijena značiti u našoj nacionalnoj i obiteljskoj ekonomiji. Pojednostavljajući problem mi ga zapravo reduciramo na problem tehnologije i ekonomije. Idemo na ruku tehničističko-ekonomističkoj tezi koja kaže da se problemi ekologije mogu riješiti primjenom (uvodjenjem) novih tehnologija (tehnoloških postupaka) u času (u uvjetima) kada će društvo (privreda) te inovacije ekonomski moći prihvatiti. A to je izuzetno opasna teza jer je zapravo okrenuta isključivo posljedicama a ne i uzrocima »ekološke krize«.

Čovjek živi u svome **prirodnom okruženju**, on je dio prirode i hoće li opstati, mora s tom prirodom uspostaviti (i održavati) takve odnose koji tu prirodu neće ugrožavati. Čovjek se **okružio tehnikom** i nezamisliv je daljnji čovjekov život i napredak bez sve veće (šire) primjene tehničkih sredstava. Ali čovjek je istodobno i društveno biće, on živi u **društvenom okruženju** izvan kojeg je daljnji čovjekov život nezamisliv. Sve te tri sfere međusobno se isprepleću, jedna drugu međusobno uvjetuju. »Deformacija« u jednoj izaziva posljedice u druge dvije. Kako naći pravi skladni (optimalni, mogući) odnos između ove tri sfere? Ako naša razmišljanja ovim smjerom uputimo, onda neminovno dolazimo do razmišljanja o razvoju u svoj njegovoj složenosti i cjelovitosti, do razmišljanja o kvaliteti razvoja. Tu je pravo izvorište »ekološke krize«. Odnosno, ono je još i ranije, u fazi osmišljavanja tog razvoja. Ali onda već ulazimo u sferu politike.

Zašto ovako opširan uvod? Pa upravo zato što želimo naglasiti da je »ekološka problematika« samo jedan aspekt razvoja. Ekološki problemi samo su posljedice rastuće moći čovjeka da mijenja prirodu, tehniku i društvo, i očiti dokaz neuspjeha (neznanja) da tim aspektima razvoja skladno upravljati. Prema tome radi se o razvoju o kojemu treba raspravljati, kojega treba revalorizirati, naravno, u aspektu novih znanja o potrebi i mogućnostima zaštite ekološke sredine.

2. tendencije razvoja seoske sredine

Ne ulazeći ovdje u definiciju seoskog prostora, složimo se da on zauzima veći dio nacionalne teritorije u kojemu (još uvijek) živi većina našega ukupnog stanovništva. Ta sredina čini specifičan segment **ukupnog prostora, ukupne privrede i ukupnog društva**. Kada kažemo **segment**, hoćemo naglasiti povezanost (uvjetovanost) napretka te sredine sa svim zbivanjima u globalnoj privredi i društvu. Kada kažemo **specifičan**, onda time hoćemo istaknuti da se sva zbivanja u globalnoj privredi i društvu, ipak, u ovoj sredini odražavaju (prenose) na svojevrsan - specifičan način. U tim aspektima treba promatrati dosadašnji i budući razvoj seoske sredine.

Poslijeratni razvitak te sredine obilježava nagli odljev stanovništva, prijelaz iz agrarno prenapućene poljoprivredne sredine, neizvjesne ili čak pesimističke perspektive u jednu novu (gradsku), punu novih izazova i obećanja.¹ Selo poprima izgled jedne propale sredine - napušteno, ostarjelo, zaboravljeno. Međutim, postepeno se pojavljuju i razvijaju novi tokovi. Jednosmjerno kretanje od sela prema gradu pretvara se postepeno u dvosmjerno kretanje iz sela u grad ali i obrnuto, iz grada u selo. U tom dvosmjernom kretanju kreću se ljudi, ali i roba, a što je za selo posebno važno, prema selu kreću se i ideje, znanje, nove tehnike i kapital. Koliko je selo ranije ruraliziralo grad, toliko sada grad urbanizira selo. Mijenja se ekonomska struktura sela. Činjenica je da je od ukupnoga seoskog stanovništva Jugoslavije, u 1981. bilo samo 37% poljoprivrednog stanovništva. Danas je to sigurno još znatno manje. Nepoljoprivredne djelatnosti »osvajaju« selo. To se najprije zbiva zapošljavanjem u gradovima što je vezano uz svakodnevna, duga i mukotrpna putovanja na relaciji selo-grad. Međutim, razvitkom prometnica i sredstava transporta, i ta putovanja postaju »kraća«, udobnija, prihvatljivija.² S druge strane, nepoljoprivredne djelatnosti, a time i nova radna mjesta, instaliraju se u manjim centrima ili čak naseljima seoskog tipa. U svakom slučaju, radna mjesta »približavaju« se selu.

Dojučerašnji migranti (iz sela u grad) održavaju vrlo prisne veze sa svojim starijim krajem i rodbinom. Popravljaju stare ili grade nove kuće³, pomažu u poljoprivrednim radovima na gospodarstvu, sudjeluju u kolektivnim naporima (radom i novcem) u izgradnji seoske infrastrukture (prilazne ceste, elektrifikacija, opskrba vodom, telefonom i sl.). Prisustvuju rodbinskim i seoskim svetkovinama. Jednom rječi, kao da se život ponovno vraća u selo. To je naravno, vidljivije tokom vikenda, blagdana i ljeta. Vidljivije je u pristupačnijim - općenito razvijenijim područjima. U svakom slučaju, te su promjene očite i može se opravdano postaviti pitanje: kamo one vode, što one znače za perspektivu, za budućnost sela?

Sve se ovo odigralo u jednoj depresivnoj demografskoj atmosferi sela, koju je najmarkantnije obilježio pad seoskog stanovništva i njegovo starenje. Unatoč tome, čini se da u toj seoskoj populaciji ima još uvijek vitalnih snaga koje se, s većim ili manjim uspjehom, odupiru posvemašnjem izumiranju. Tu je još vrlo značajnu ulogu odigrala i gradska dijaspora koja nikad nije definitivno i potpuno napustila selo već ga je zdušno podržavala u njegovim naporima za opstanak, iako je i dalje ostajala »živjeti u gradu«. Razni su motivi te »vezanosti« uz svoje selo. Nekad su to sentimentalne veze s rodbinom, naponi da se (kolikotoliko) očuva »draga očevina«, želja da se nadje i družu »sa svojima«. Drugi put to su čisto ekonomski motivi: »na selo« idu da se tamo opskrbe (od rodbine dobiju, jeftinije i kvalitetnije kupe prehrambene proizvode) i tako ekonomiziraju u

1 U rasponu od dvadeset godina (1961-1981) seosko stanovništvo smanjilo se od 13,3 milijuna na 12,0 milijuna ili za 1,3 milijuna stanovnika. Istodobno, gradsko je stanovništvo naraslo od 5,2 na 10,4 milijuna, ili čak za 5,2 milijuna. Na taj način i udio je seoskog stanovništva od 71,7% (u 1961) pao na 53,5% (u 1981).

2 Prema podacima Popisa 1981. čak 78,8% ukupnog zaposlenih u »ostalim naseljima« (onima koji nisu gradskog tipa) rade izvan mjesta svog stalnog boravka.

3 Samo u zadnjih desetak godina (1971-1981) u »ostalim naseljima« izgrađeno je 865.104 stana ili 48,0% ukupnog izgrađenog stambenog fonda sa 50,6% ukupnog izgrađene stambene površine.

pravilu skromnim obiteljskim budžetom. Ili pak da (koliko-toliko) »očuvaju« kuću i gospodarstvo jer će se tamo »jednog dana kad idu u mirovinu« trajno preseliti ili duže boraviti. Ili idu na selo da pobjegnju iz grada, da se na selu odmore

Tablica 1

Kretanje gradskoga i seoskog stanovništva SAD

(U milijunima)

Godina	Gradsko stanovništvo	Seosko stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo
1900.	35	46	29
1950.	95	56	25
1960.	125	55	15
1970.	149	54	9
1980.	170	56	6
1985.	178	60	5

Izvor: B. Kayser (1988).

i rekreiraju. Šteta je što ovu pojavu u nas nije nitko detaljnije (dublje) istraživao. Kako bilo da bilo, čini se da naše selo ipak neće »propasti«, kako su mnogi predviđjali i prorokovali.

Otvara li se proces »povratka selu«? Nezahvalno je davati prognoze, ali se ne možemo oteti dojmu da se nešto ipak kreće. Uostalom, vjerujemo da će predstojeći popis stanovništva dati jasnije naznake tome.

Uostalom, »renesansa« sela u zapadnim razvijenim zemljama datira već od sedamdesetih godina. Već od 1973, izvještava B. Kayser (1988), statistika SAD bilježi spektakularni obrat u stoljetnom egzodusu sela. Od tada je očit rast seoskog stanovništva, i to u uvjetima trajnog pada poljoprivrednog stanovništva. Korijenito se mijenja socioekonomska struktura sela. Poljoprivredno stanovništvo SAD u 1985. čini 2,2% ukupnog stanovništva ili tek 8,9% seoskog stanovništva. Poljoprivredna proizvodnja, koliko god bila značajna, nije više dominantna djelatnost sela.

S ove strane oceana, M. Jollivet (1985) izvještava da se seosko stanovništvo Francuske stabiliziralo između 1968. i 1975. Od tada ono neprestano raste, i to bez obzira na veličinu seoskog naselja. Rastu čak i naselja sa manje od sto stanovnika. E. Certaines i S. Robert (1985) konkretiziraju da aktualni rast seoske populacije u Francuskoj iznosi 6,0%, naprama 2,2% za gradsku. Usporedo s ovim trajno opada poljoprivredna populacija koja sada obuhvaća tek oko 20% seoskog stanovništva. U nas je, ponovno, taj udio u 1981. pao na 37%. Slične tendencije i podatke za zapadnoevropske razvijene zemlje iznosi Komisija EEZ (1988).⁴

Sve ove promjene, dakako, nisu samo puke kvantifikacije. Iza njih stoje i prate ih, duboke sociološke promjene. Selo je izišlo iz svoga agrarnog mikrokozmosa. Nove socijalne strukture imaju nove vrijednosti, očituju nove interese. To je vidljivo na svakom koraku u selu (nove kuće, ulice, nova organizacija dvorišta). Nekad isključivo agrarni interesi pa i konflikti, koji su se zbivali gotovo samo unutar tih agrarnih interesa, sada se šire - diverzificiraju. Jedan od prvih takvih konflikata počeo je pojavom poljoprivrednih zadruga i njihovim »ekonomskim poslovanjem«. Zaposleni u zadrugi zainteresirani su za što viši osobni dohodak a taj se može ostvariti i »nekorektnim« poslovanjem (većim maržama i raznim oblicima zakidanja pri otkupu proizvoda, višim cijenama u prodavaonicama i sl.), što sve zajedno ne odgovara proizvođačima i ostalim suseljancima. Interesi se odvajaju, međusobno sukobljavaju. Selo gubi svoj arhaični monolitizam. Unutar sela, u mjesnoj zajednici, društveno-političkim organi-

⁴ Čak 60% novootvorenih radnih mjesta 70-ih godina u Italiji bila su locirana u seoskim područjima.

zacijama, sve su jači glasovi nepoljoprivrednika, sve su glasniji »nepoljoprivredni« interesi. Isto je i u odnosu prema »višim vlastima«. Interesi (i zahtjevi) sve se više kondenziraju oko: izgradnje i razvoja infrastrukture, novih pogona, novih radnih mjesta a agrar se potiskuje prema periferiji kolektivnog interesa.

Ako su ove opservacije točne (naravno, da one nisu svuda jednako prisutne i istog intenziteta), može se s pravom postaviti pitanje: Kamo to ide razvoj našeg sela? Kakve su posljedice tih kretanja?

Nesporno je da našim selom struje neki novi vjetrovi. Skloni smo vjerovati da će oni i dalje strujati, noseći sa sobom nove korjenite promjene. Na to nas navode već uočena kretanja i promjene što ih izazivaju i u svjetskim relacijama. Na njihov daljnji razvitak utjecat će niz potiskujućih faktora (push factors), koji će iz gradskih sredina poticati kretanja prema selu, kao što su: kriza zapošljavanja u gradovima koja zasigurno nije kratkoročnog karaktera, dapače, najavljeno smanjenje radnih mjesta u industriji i birokraciji, sve teži ekonomski uvjeti života u gradu - pogotovu ako dodje do (najavljene) radikalne primjene »ekonomskih stanarina«. Nisu nezanimljivi (bez stanovitog djelovanja) ni izvanekonomske faktori među kojima će svakako značajnu ulogu odigrati odbojno djelovanje opće »zagadjenosti« života u gradu. S druge strane, selo ima svoju privlačnu moć (pull factors) kojom će privlačiti (ili makar zadržavati) stanovništvo. Tu je u prvom redu »očevina«, kuća koja se relativno lako i jeftino daje adaptirati (dograditi), vlastiti (ili jeftiniji) tereni za gradnju, gospodarstvo koje se (u većoj ili manjoj mjeri) može bolje proizvodno valorizirati. Prometne veze sve su bolje, infrastruktura sve suvremenija. Mogućnosti »življenja« u selu i rada u širokom parametru sve su dostupnije i prihvatljivije. Na koncu i broj radnih mjesta u selu sve je veći. Potaknuto »poduzetništvo« sigurno će dati impuls razvoju niza malih i srednjih pogona baš u selu jer će oni tamo naći stanovite prednosti. Na koncu konca, već danas nije nezamislivo da će se priključkom na jedan informatični sistem (koji u nas tek mora doživiti punu ekspanziju) moći poslovno komunicirati sa čitavom Jugoslavijom i svijetom. Informatična ekspanzija i mogućnosti njezina korištenja otvorit će, sigurno je, niz (još danas) neslučenih mogućnosti razvoja upravo u selu. Među privlačne faktore sela ne bi se svakako smjela zanemariti čitava lepeza neekonomskih faktora kao što su: intimniji odnos s okolinom, susjedstvom, rodbinom, mogućnosti rekreacije, kontakta s prirodom i općenito »manje zagadjenom« okolinom i dr.

Hoće li sistem **push-pull** faktora na relaciji selo-grad djelovati baš ovako? Ili neće? Ako hoće, kojom će se brzinom te promjene odigravati? Hoće li se i kakve će se nepoželjne posljedice takva razvitka javiti? Možemo li ih predvidjeti i preduhitriti? Treba li jedan takav razvitak priželjkivati i, ako treba, možemo li ga stimulirati ili pak usmjeravati. Ta, i čitav niz sličnih pitanja mogu se ovdje postaviti.

3. razvitak agrarnog segmenta u selu

Posebno mjesto u seoskoj sredini zauzima jedna za čovjeka životna djelatnost - proizvodnja hrane. I dok je to do jučer bila jedina, glavna ili pretežna djelatnost u tom prostoru, ona je danas, unatoč svoga strateškog značaja, marginalizirana. Ne po važnosti što proizvodnja hrane ima u čovjekovoj egzistenciji, već zbog toga što su se u tu sredinu naselile i na svojevrsan način razvile i druge privredne djelatnosti koje su poljoprivredi komplementarne ili pak konkurentne.

Poljoprivredne površine trajno se smanjuju. Zadnjih tridesetak godina (1955-1985) obradive površine seoskih gospodarstava Jugoslavije smanjile su se za 1,140.000 hektara (ili 12,3%). U dvadeset godina (1961-1981) na jugoslavenskom jadranskom području ukupne obradive površine smanjile su se za 59.000 hektara (ili 15%) što znači da smo u tom razdoblju ovdje gubili oko 2.900 hektara prosječno godišnje. Nastranu vrlo sumnjivi status tzv. »neobradjenih orani-

Tablica 2

Neki pokazatelji razvoja proizvodnje na seoskim gospodarstvima

(Indeks 1955=100)

Pokazatelji	1960.	1970.	1975.	1980.	1983.
Opseg poljoprivredne proizvodnje	118	129	142	152	164
Društveni proizvod (u cijenama 1972)	114	122	137	148	161
Opseg proizvodnje po hektaru	118	138	156	170	185
Društveni proizvod po ha (u cijenama 1972)	114	130	150	165	182

Izvor: V. Stipetić, *Razvoj poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji 1945-1984*. 40 godina SFRJ. Beograd: Zavod za organizaciju poslovanja i obrazovanja kadrova, 1986.

ca« koje su se u 1988. u Jugoslaviji digle na 600.000 hektara. Broj seoskih gospodarstava raste a posjedovna se struktura mijenja, usitnjava - »pogoršava«. U posljednjih tridesetak godina (1949-1981) ukupan broj gospodarstava porastao je na 102,7 indeksnih poena (1981/49). Međutim, raste samo broj »malih« gospodarstava (do 2 ha indeks 132,3) da bi sva veća, pogotovu ona najveća, pokazivala tendenciju pada (2-5 ha indeks 91,6; 5-8 ha indeks 84,7; 8 i više ha indeks 68,5). Na taj način smanjuje se i prosječna veličina seoskog gospodarstva (1949 =4,25 ha, 1960=4,24 ha, 1971=3,88 ha, 1981=3,45 ha). Radna snaga u poljoprivredi drastično se smanjila. Poljoprivredno stanovništvo od 10,6 milijuna u 1948. smanjilo se na 4,3 milijuna u 1981, a njegov je udio u ukupnom stanovništvu od 67,0% pao na 19,9%. Danas je on zacijelo još znatno niži.⁵

Unatoč ovim »depresivnim« promjenama, proizvodnja na seoskim gospodarstvima neprestano raste.

Raste ukupan opseg i društveni proizvod proizvodnje na seljačkim gospodarstvima. Što je još značajnije, raste opseg i društveni proizvod po jednom hektaru, i to osjetno brže nego što raste ukupna proizvodnja. U nešto manje od trideset godina (1955-1983) proizvodnja po jedinici površine gotovo je udvostručena (indeks 185). Nema sumnje da bi adekvatnija agrarna politika (manje ideološki indoktrinirana, liberalnija, stimulativnija) dala daleko bolje rezultate. Međutim, činjenica je isto tako da je 1948. jedan poljoprivrednik obradivao 1,4 hektara i hranio (jedva i loše) 2,8 stanovnika, za razliku od godine 1981, kada je obradivao 3,1 hektara i (daleko kvalitetnije) hranio 9,0 stanovnika te još proizvodio za izvoz.

Taj značajan rast proizvodnje i proizvodnosti (rada i zemljišta) treba pripisati primjeni novih tehnologija temeljenih na inovacijama u biologiji, mehanizaciji i kemiji. Sve mogućnosti novih (a već primijenjenih) tehnologija još ni izdaleka nisu iskorištene. D. Radmanović (1989) tako ocjenjuje da »stočni fond daje svega oko 60% moguće proizvodnje mesa, a da je obim ratarske proizvodnje za oko 40-50% manji od stvarno mogućeg na dostignutom stupnju razvoja agrotehnike«. Jedna nova agrarna politika, koja se sada inaugurira, ima, prema tome, dovoljno rezerve (prostora) u još neiskorištenim mogućnostima već poznatih tehnologija koje se zasad još uvijek ne koriste dovoljno efikasno (dovoljno široko). Razmišljajući o razvoju koji nam se ovdje sada otvara, niz pitanja može biti postavljeno.

Jedna nas pojava ovdje posebno interesira, a to je izuzetna »upornost« s kojom domaćinstvo zadržava svoje gospodarstvo. Prema popisu 1981. čak 47% domaćinstava koja posjeduju gospodarstvo nemaju poljoprivrednika. Mnoga od tih domaćinstava čak i žive u gradu. Ili, gospodarstvo nominalno posjeduje os-

⁵ Vidi o ovome opširnije u autorovom napisu »Tendencije razvoja seoskih gospodarstava Jugoslavije« - Sociologija sela, Zagreb, 1988. br. 99/100.

tarjela roditeljska obitelj (koja nema radne snage) a de facto, gospodarstvo obradjuje i njime upravlja obitelj potomaka od kojih mnoga i ne žive u selu. Mnogo su još slični »modeli« mogući. Bitno je da su svi aktivni članovi ovih domaćinstava nepoljoprivrednici. Pitanje je sada zašto se ovi nepoljoprivrednici (i njihova domaćinstva) ne oslobode zemljišta i gospodarstva? Po nekoj teoretskoj shemi izmjene posjedovne strukture, to bi zemljište trebala postepeno preuzimati propulzivna poljoprivredna domaćinstva i na taj način uvećavati svoje gospodarstvo. Zašto se to ne događa kao jedan proces (zanemarimo pojave koje se u globalu mogu tretirati kao slučajevi). Mnoga se objašnjena nude. Jedni to tumače postojanjem zemljišnog maksimuma (donedavno 10 ha). Nastranu što se slažemo da sva ograničenja treba ukinuti (pa onda i maksimum) ali najveća gospodarstva (iznad 8 ha) koja bi po nekoj logici stvari trebala prva tendirati povećanju čine jedan dosta plitak sloj (tek 8,9%) a i ona kako po broju tako i po ukupnoj površini koju zapremaju konstantno opadaju. Doduše, prema A. Paloševiću (1990) a donekle i nekim našim istraživanjima (1988), u okviru pojedinih veličinskih kategorija gospodarstva dolazi do stanovitog povećanja prosječnih površina što može indicirati stanovito okrupnjavanje. Zašto uporno (kontinuirano) rastu najmanja gospodarstva? U zadnjih tridesetak godina (1949-1981) njihov broj (gospodarstava do 2 ha) narastao je za 316.000 gospodarstava ili za 32,3%. Ona su (vjerovatno) u najvećem broju nastala nasljedstvom i diobama, no nije zanemarljiv ni broj novonastalih (kupljenih) gospodarstava.

U uvjetima kada desetak i više godina nažalost nemamo značajnijih (širih) istraživanja sela, već se prvenstveno oslanjamo na interpretacije statističkih opažanja, daju se razna tumačenja. Jedna traže uzroke u neadekvatnoj (restriktivnoj) politici prema agraru, dugotrajnoj ideološkoj indoktrinaciji o seljaku i seljaštvu kao politički nepodobnom elementu. Drugi ukazuju na ekstenzivnost naše industrije (nepoljoprivrede općenito), na nisku produktivnost rada iz čega (kao konačna konzekvenca) proistječu niski osobni dohoci koji dojučerašnjeg seljaka (sada radnika) guraju natrag na njivu da tamo ostvari dodatni (naturalni ili novčani) dohodak. Zato on i ne napušta gospodarstvo i proizvodnju. Obe ove grubo naznačene grupe tumačenja prihvatljive su i sigurno imaju realno utemeljenje.

Kako bilo da bilo, činjenica je da seoska domaćinstva ne napuštaju gospodarstvo. Mnoga istraživanja ukazuju da će ona nerado (nemaju namjere) prodati zemljište. Gospodarstvo i poljoprivredna proizvodnja jedanput više okrenuta prema tržištu, drugi put više prema potrebama domaćinstva, postaju trajna preokupacija seoskog domaćinstva bez obzira na profesionalnu opredjeljenost njegovih članova prema nepoljoprivrednim zanimanjima. Posjedovanje gospodarstva i poljoprivredna proizvodnja postaju izgleda, uvjetno govoreći, »stil života u selu«, jedan od elemenata kvaliteta življenja u selu. I ovaj se element (gospodarstvo-proizvodnja) ugrađuje, s nizom drugih, u ono što uobičajeno nazivamo specifičnostima življenja u seoskoj sredini. I on ima svoju atraktivnost te sigurno predstavlja jednu od značajnih privlačnih komponenta života u selu.

Sve nas ovo navodi na zaključak da se i funkcija poljoprivrede u ekonomici i životu sela značajno mijenja. Uz isključivo »tržno« orijentirana gospodarstva - ona čije domaćinstvo isključivo živi od proizvodnje na gospodarstvu, javlja se čitava skala razno-raznih »alternativnih« tipova gospodarstava čije se funkcioniranje kao proizvodnih cjelina (jedinica) i odnosi na relaciji gospodarstvo-domaćinstvo ne dađu objasniti standardnim agrarno-ekonomskim analizama gospodarstva. Standardna granska analiza poljoprivrede ovdje više nije primjerena. Ona bježi iz sfere »ekonomske gospodarstva« u sferu »ekonomske domaćinstva« i još dalje u sferu »načina života«, »stila života« kao jednog od elemenata kvalitete življenja u seoskom prostoru. Naravno da sve ove promjene imaju utjecaj na formiranje jedne nove »ekonomske i socijalne strukture« sela. Imaju utjecaja, dalje, na korištenje poljoprivrednog proizvodnog prostora i općenito, na korištenje ukupnog prostora a odatle, posredno i neposredno, na pejsažne, ekološke i druge karakteristike seoske sredine.

4. rizici (opasnosti) predvidivog razvoja

Naprijed skicirane promjene u selu i agraru već danas ukazuju na čitav niz problema koje najavljuju opasnosti devastacije niza izvornih vrednota seoskog prostora.

Seosku sredinu možemo grubo naznačiti (da bismo pojednostavnili) kao »prirodnu sredinu« u kojoj su smještene sve šumske površine s pripadajućim životinjskim svijetom, poljoprivredne površine sa svim onim biljnim, životinjskim i tehničkim potencijalom neophodnim za proizvodnju hrane. U njoj su smještena sva izvorišta, svi vodotoci i jezera. Prema tome, odnosi unutar te sredine i prema toj sredini jesu pitanja »ekološke ravnoteže« par excellence. Ne ulazeći ovdje u svu složenost ove problematike, željeli bismo samo naznačiti neke probleme koje predvidljivi razvoj seoske sredine najavljuje.

1. Podjimo od prostora (površina) kao osnovnog resursa neophodnog za život i pretpostavku blagostanja svake nacije. Svjedoci smo neumjerene izgradnje prostora (širenje naselja, izgradnja komunikacija, industrijskih objekata i sl.) i više je nego sigurno da će se ta izgradnja »razvojem« nastaviti i ubrzavati. Tom izgradnjom obuhvaća se velik dio do jučer obradivih površina. Dapače, one su najintenzivnije napadnute jer su po svojoj konfiguraciji (u pravilu) »najpogodnije« za gradnju. Tako nepovratno gubimo jedan, često vrlo vrijedan proizvodni potencijal (proizvodno tlo) kojeg više ne možemo nadoknaditi (stvoriti).⁶ Drugo, sva ta izgradnja smanjuje postojeću bio-masu (šumskog-samoniklog i poljoprivrednog porijekla) što može (direktno ili indirektno) izazvati nepoželjne ekološke posljedice. Na tim novoizgrađenim površinama smještaju se objekti i djelatnosti koje (nažalost - iz neznanja ili nebrige) svojim emisijama (u zrak, vodu i prostor) zagaduju okolinu. Na taj se način mogući negativni efekti izgradnje prostora akumuliraju. Sve ovo, naravno, ne treba značiti da moramo odustati od svake gradnje u tom prostoru. Međutim, pri svakom zahvatu moramo izuzetno paziti na moguće posljedice i dugoročne štete. Cijena izgradnje i trajni pritisak da se ona smanji ne smiju nipošto biti odlučujući element koji će nas opredijeliti za vrstu i kvalitetu izgradnje. Pri svemu ovome treba neprestano imati na umu da će »plodno zemljište« za nas, i za niz generacija iza nas, predstavljati osnovni izvor hrane a to znači i egzistencije.

2. Uza čitav niz pozitivnih efekata što ih sa sobom nosi urbanizacija sela, među kojima je svakako opće poboljšanje životnih uvjeta seoskog stanovništva, urbane inovacije istodobno i degradiraju mnoštvo vrednota seoskog prostora. Najsžažetije, te se vrednote očituju u fizičkim (prostornim) karakteristikama, u njegovu pejzažu, u bliskom - neposrednom kontaktu s prirodom, u još uvijek (relativno) čistoj - nezagadenoj okolini, u seoskoj arhitekturi, u svekolikoj materijalnoj i duhovnoj kulturi sela, u prisnom kontaktu s ljudima, u specifičnom seoskom »socijalnom miljeu«. Očituju se u jednoj specifičnoj privrednoj strukturi: poljoprivredi, stočarstvu, šumarstvu, ribarstvu, turizmu, specifičnoj »maloj« privredi i sl. Urbanizacija sela sve te (i druge) vrednote seoskog prostora dovodi u pitanje. Te vrednote čine seosku sredinu različitom od gradske, različitu od jednog područja do drugog. Te različitosti čine je **prepoznatljivom**. Spontana (nekontrolirana) urbanizacija sela sve te vrednote remodelira i time dovodi u pitanje njihove izvorne (prepoznatljive) kvalitete. Iako ovo ističemo i zalažemo se za očuvanje (zaštitu) ovih vrednota seoskog prostora, to ne radimo iz romantičarskih pobuda da taj prostor očuvamo kao prirodni, graditeljski, etnološki ili neki drugi rezervat. Baš suprotno. Seoski prostor, sa svim svojim vrednotama, predstavlja resurs, potencijal što ga valja staviti u funkciju razvoja kako samog sela tako i globalne privrede i društva. Može se postaviti (i postavlja se) pitanje

6 Osmadesetih godina na jednog stanovnika Jugoslavije otpadalo je 0,34 ha obradivih površina naprama 0,46 ha u Bugarskoj, 0,40 ha u Grčkoj, 0,49 ha u Mađarskoj, 0,49 ha u Rumunjskoj i 0,44 ha u Evropi, što ukazuje da raspoložemo relativno skromnim površinama po stanovniku odakle proizlazi potreba da se posebno brinemo o njihovu očuvanju.

je li takav razvoj moguć. Uvjereni smo da jest, samo u takav razvoj treba utkati daleko više znanja, discipline i svega onoga što zajedno možemo nazvati smišljenim razvojem.

3. U kontekstu ovih razmišljanja treba postaviti i turizam. Turizam je izuzetno kompleksna ali i kontraverzna djelatnost. On postavlja visoke ekološke zahtjeve ali je istodobno i veliki zagadivač okoline i veliki potrošač prostora. Masovni (industrijski) turizam što ga mi pokušavamo razvijati, s turističkom izgradnjom koju on izaziva, već je ozbiljno nagrizaio a vrlo brzo će trajno degradirati naš najatraktivniji prostor. Pri tome ne mislimo samo na fizički prostor nego i na sve one vrednote o kojima je prethodno bilo riječi. Kako, dakle uskladiti (usmjeriti) razvitak turizma a istodobno sačuvati specifičnosti seoskog prostora kao trajnoga - prepoznatljivog - potencijala tog prostora. Kako upravo tu specifičnu **prepoznatljivost seoskog prostora** sačuvati kao najatraktivniji element na kojem će se turizam dugoročno razvijati. Sigurno je da u jednom konceptu sveopćeg masovnog (industrijskog) turizma i vikendomanije, bezlične izgradnje i nekontrolirane okupacije prostora koju takav turizam izaziva, nema mnogo mjesta za ovakva razmišljanja.

4. Značajan rast poljoprivredne proizvodnje i proizvodnosti treba pripisati primjeni novih tehnologija koje se temelje na inovacijama u biologiji, mehanizaciji i kemizaciji. Ekološki je svakako najopasnija kemizacija s primjenom umjetnih gnojiva, pesticida, herbicida, hormonalnih preparata i sl. Po upotrebi tih sredstava mi smo negdje na samom dnu ljestvice u Evropi. Dok se u nas osamdesetih godina trošilo 110 kg umjetnih gnojiva po hektaru, u Evropi se istodobno trošilo 229 kg. Približno je sličan odnos i za korištenje ostalih kemijskih sredstava u proizvodnji.

No, samo činjenica da trošimo znatno manje tih sredstava od razvijenijih zemalja ne smije nas uljuljati u uvjerenju da u nas nema opasnosti zagadjenja hrane. Primjena tih sredstava nalazi se u rukama proizvođača (privatni sektor) na izrazito niskom stupnju stručnog znanja. S druge strane, želja za visokom i brzom dobiti, često nažalost, svjesno nadvlada nad etički korektnim odnosom proizvođača prema potrošaču.

Danas, i u sagledivoj budućnosti, nezamisliv je razvitak proizvodnje bez primjene novih tehnoloških inovacija, pak onda i veće i nove primjene kemijskih sredstava. U njihovoj primjeni leže veliki »resursi« povećanja proizvodnje koje ne možemo zapostaviti. Postavlja se pitanje kako kontrolirati primjenu tih sredstava na način koji bi osigurao kako proizvodnju zdrave (nekontaminirane) hrane tako i očuvanju prirodne okoline (ekološku ravnotežu). Potencijalnim opasnostima treba se suprotstaviti napretkom znanstvenih disciplina koje tu gradju obraduju, stručnom naobrazbom proizvođača te stvaranjem sistema efikasne kontrole kako u fazi proizvodnje tako i prometa proizvoda samih. Drugog izlaska nema.

literatura

1. CERTAINES E., ROBERT S.: Les données de l'aménagement de l'espace rural. Economie rurale, Paris 1985, no. 166, str. 17-21.
2. DEFILIPPIS Josip: Tendencije razvoja seoskih gospodarstava Jugoslavije. Sociologija sela, Zagreb, 1988, br. 99-100, str. 61-76.
3. JOLLIVET M.: Le développement local, mode ou mouvement social? Economie rurale, Paris 1985, no 166, str. 10-16.
4. KAYSER B.: Renaissance rurale aux Etats-Unis. Economie rurale, Paris 1988, no 183.
5. Komisija EEZ: Budućnost ruralnih područja. Bilten evropske zajednice 4/1988.
6. PALOŠEVIĆ: Da li se individualna gazdinstva smanjuju ili ukрупnjavaju. Glasnik poljoprivredne proizvodnje, prerade i plasmana. Beograd, 1990, br. 1-2, str. 7-12.
7. RADMANOVIĆ D.: Agrarna politika i instrumentarij ostvarivanja s posebnim osvrtom na stanje u SR Srbiji. Glasnik poljoprivredne proizvodnje, prerade i prometa. Beograd 1989, br. 9-10, str. 11-12.

Josip Defilippis

Do we need a village development strategy?

Summary

In rural areas some changes are occurring (and being announced) which affect some of the basic natural, physical and social characteristics of the rural environment. In the future these changes will increase. Thus their existence poses a whole lot of questions and dilemmas connected to the future development of rural areas.

First, we think it is high time we accepted the fact that the rural environment is a specific segment of the entire environment, the entire economy and society, and its development is a constitutive part of our overall development. As a neglected part of the economy and society, the village develops spontaneously, as far as its possibilities allow and under a strong influence of the urban system of values. This kind of development is full of dangers that threaten to devalue many authentic (specific—autochthonous) and permanent values of that environment. Must we, accepting the development *cliché* of industrial countries, repeat all their difficulties and crises (social, spatial ecological), or could we learn from their experience and give meaning to another (new) way of spatial, economic and social development.

If we are not satisfied with merely the role of spectator and chronicler of changes and their consequences, but would like to take an active part in creating a new future for the rural environment and the village, then we should continuously keep abreast of and research changes (and announcements of changes) that are taking place there. On the basis of insight thus gathered, we should also think about formulating a strategy of rural development (a certain kind of codex of behaviour) that would, as a generally—accepted document, point to problems, present its views on the further development of the rural environment and propose activities and measures that would channel development in the desired direction. We consider that the rural environment, with its values and role in our overall development, merits this kind of attention. ●

Нужна ли нам стратегия развития деревни?

Резюме

В сельском просторе происходят (и возведются) перемены которые воздействуют на изменение некоторых основных природных, физических и общественных характеристик сельской местности. На этапах дальнейшего развития эти изменения будут происходить ускоренными темпами. В связи с их появлением ставятся многие вопросы и встают многие дилеммы а также и в связи с дальнейшим развитием сельской местности. В основном, нам кажется, что мы должны, не теряя больше времени примириться с фактом, что сельская местность является специфическим сегментом общего пространства, общего хозяйства и общества вообще, а ее рост — образующим фактором нашего общего развития. Как пренебрегающий сегмент хозяйства и общества рост деревни происходит спонтанно в рамках своих возможностей, однако под сильным воздействием урбанистического толкования в системе ценностей. В таком росте содержатся многочисленные опасности которые могут привести к девальвации многих источников (специфическо автохтонных) постоянных ценностей этой среды. Обязаны ли мы принятием клише развития промышленных стран, пережить и все их последствия, затруднения и кризисы (общественные, пространственные, экологические), или же мы, беря с них пример и на полученном опыте, обязаны найти другой и иной (новый) путь пространственного, хозяйственного и общественного прогресса? Поскольку мы все еще не удовлетворены ролью наблюдателя и хроникера изменений и их последствий, а стремимся активно включиться в формирование нового будущего в деревне и сельской местности, в этом случае все изменения (и возведения) которые в ней происходят, следовало бы постоянно наблюдать и изучать. Только на основании таким образом подобранных сведений и данных, можно размышлять и о формулировке стратегии развития сельской местности (своего рода кодекса поведения) который, как всеобщепринятый

документ., смог бы указать на проблемы, высказать свои точки зрения в отношении дальнейшего развития сельской местности и предложить активности и мероприятия как всеобщий принятый документ, смог бы указать на проблемы, высказать свои точки зрения в отношении дальнейшего развития сельской местности и предложить активности и мероприятия которые смогли бы направлять желаемые токи развития. Считаем, что сельская местность со своей системой ценностей и ролю в общем развитии этого и заслуживает.